

Наталія РАДІОНОВА
доктор філософських наук, професор
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
<https://orcid.org/0000-0001-7624-5539>

ТРАНСІСТОРИЧНІ СМИСЛИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ, АБО ГЕРМЕНЕВТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ПРОСТОРУ І ЧАСУ У ПРАКТИКАХ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ НА СЛОБОЖАНЩИНІ XIX СТ.

Актуальність теми дослідження. Інтенсивне проникнення нових способів здійснення невербальної комунікації (інфографіка, інсталяція, піктограми, емодзі, смайли тощо) у життєвий світ людини змінює сприйняття комунікативних практик. Зі свого боку, такі практики досить швидко перетворюються на мікромеханізми і алгоритми узгодження смислів, які впливають на способи мислення та поведінкові реакції людини.

Постановка проблеми. Посилення уваги на антропологічній основі невербальної комунікації дасть змогу дати відповідь, як можлива невербальна аргументація та як вона змінює життєвий світ людини в просторово-часових координатах минулого, теперішнього і майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні переосмислення сучасної спільноти як комунікативної представлені в дослідженнях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Гьосле, Л. Ситниченко та ін. Дослідження невербальної комунікації як способу прояву емоцій і трансляції прихованих смислів здійснене у працях Г. Гшвандтнер, М. Коццоліо, Т. Космеди, Т. Осіпової та ін.

Постановка завдання. У статті пропонується здійснити герменевтичну рефлексію простору і часу в практиках життєтворчості на Слобожанщині XIX століття з метою розширення розуміння ролі невербальної комунікації у складноструктурованих соціокультурних контекстах.

Виклад основного матеріалу. Комунікація, у різних формах її здійснення – особиста, культурна, соціальна, політична тощо, відіграє надзвичайно важливе значення в житті як кожного індивідуума, так і спільноти. Фіксація фрагментів минулого в текстах чи зображеннях відкриває для майбутніх поколінь можливість повернення «подій» та їх «прочитання» засобами вербальної та невербальної комунікації. Герменевтична рефлексія простору й часу в практиках життєтворчості на матеріалі Слобожанщини XIX століття дає змогу виявити відмінності у трансляції трансісторичних смислів, які утворюються крізь призму тексту й зображення подій.

Висновки із цього дослідження та перспективи подальших розвідок. Різноманітні практики життєтворчості на Слобожанщині XIX століття можна розглядати не тільки як культурні експерименти, а як культурну комунікацію. Культурна комунікація може здійснюватися засобами вербальної та невербальної комунікації, остання може бути як синхронною, так і асинхронною, транслювати як явні, так і приховані смисли, декодування яких доступне окремих етносам. Це дає змогу зробити висновок, що невербальна комунікація утворює фундаментальну основу об'єктивної етнічних і національних смислів у колективній свідомості.

Ключові слова: життєтворчість, комунікація, невербальна комунікація, інформація, здоровий глузд, простір, історичний час, соціальна темпоральність, ментальність.

TRANSHISTORICAL MEANINGS OF NONVERBAL COMMUNICATION: HERMENEUTIC REFLECTION ON SPACE AND TIME IN LIFE PRACTICES IN SLOBOZHANSKCHYNA IN THE 19TH CENTURY

Relevance of the Research Topic. The intense penetration of new methods of nonverbal communication (infographics, installations, pictograms, emojis, smileys, etc.) into the human lifeworld changes the perception of communicative practices. In turn, these practices quickly transform into micro-mechanisms and algorithms for reconciling meanings, which affect ways of thinking and behavioral responses.

Formulation of the Problem. Focusing on the anthropological basis of nonverbal communication will answer how nonverbal argumentation is possible and how it changes the human lifeworld in the spatial-temporal coordinates of the past, present, and future.

Analysis of Recent Research and Publications. Theoretical rethinking of modern society as communicative is presented in the works of K.-O. Apel, J. Habermas, W. Husle, L. Sytnichenko, and others. Studies of nonverbal communication as a way of expressing emotions and transmitting hidden meanings have been conducted in the works of G. Schwandtner, M. Cozzolio, T. Kosmeda, T. Osipova, and others.

Setting Objectives. This article proposes to carry out a hermeneutic reflection on space and time in life practices in Slobozhanshchyna in the 19th century to expand the understanding of the role of nonverbal communication in complex-structured socio-cultural contexts.

Presenting Main Material. Communication, in its various forms – personal, cultural, social, political, etc. – plays an extremely important role for both individuals and humanity as a whole. Recording fragments of the past in texts or images opens up the possibility for future generations to return to “events” and “read” them through verbal and nonverbal communication. Hermeneutic reflection on space and time in life practices, based on the material from Slobozhanshchyna in the 19th century, reveals differences in the transmission of transhistorical meanings formed through the prism of texts and images of events.

Conclusions. The various life practices in Slobozhanshchyna in the 19th century can be viewed not only as cultural experiments but as cultural communication. Cultural communication can be carried out through verbal and nonverbal communication, which can be both synchronous and asynchronous, transmitting both explicit and hidden meanings, the decoding of which is accessible to certain ethnic groups. This leads to the conclusion that nonverbal communication forms a fundamental basis for the objectification of ethnic and national meanings in collective consciousness.

Key words: Life creation, communication, nonverbal communication, information, common sense, space, historical time, social temporality, mentality.

Актуальність теми дослідження. Культура літери, яка із часів Гутенберга відіграє провідну роль у цивілізаційному поступі людства, останнім часом втрачає свою домінуючість під тиском культури зображення. Це дається взнаки у всіх сферах духовного виробництва, впливає на характер соціальної та культурної комунікації. Нові технології виробництва інформації, поширення каналів її трансляції, способу збереження й опрацювання інформаційних повідомлень вимагають від людини достат-

нього рівня цифрової грамотності та комунікативної компетентності, як вербальної так і невербальної. Інтенсивне проникнення в життєвий світ людини нових способів здійснення невербальної комунікації (інфографіка, інсталяція, піктограми, емодзі, смайли тощо), змінює сприйняття нею комунікативних практик. Зі свого боку, такі практики досить швидко перетворюються на мікромеханізми й алгоритми узгодження смислів, які, безумовно, впливають на способи мислення й поведінкові реакції

людини. Певною мірою сама процедура адаптації сучасної людини до нових технологій і способів трансляції інформації нагадує домодерний імператив удосконалення або муштрування (П. Слотердайк).

Утім, поява культурних технік писання та читання також здійснювало тиск на людину як в інтелектуальному, так і в емоційному сенсі. Пригадаємо хоча б Карла Великого, який кожного разу, коли тримав книжку в руках, впадав у розпач від того, що не міг самостійно читати, або Олександра Македонського, котрий завжди тримав при собі «Іліаду», захопленість змістом цієї книжки виховала в ньому неймовірного читача [6, с. 25]. Виникнення й освоєння людиною писемного слова назавжди змінило спосіб її світосприйняття, діяльності та життєтворчості.

Так само й технологізація практик життєтворчості в культурі інформаційного суспільства пропонує людині вихід за межу можливого в простір неможливого, у якому результат її діяльності передається завдяки комунікації, а комунікація залежить від гаджетів. В опціях інформаційного суспільства невербальна комунікація може як посилювати, так і мінімізувати ризики від споживання некерованого потоку інформації, у зв'язку із чим вагомим значення набуває дослідження невербальної комунікації в трансісторичній та антропологічній перспективі.

Постановка проблеми. Посилення уваги на антропологічній основі невербальної комунікації дасть змогу дати відповідь, як можлива невербальна аргументація та як вона змінює життєвий світ людини в просторово-часових координатах минулого, теперішнього і майбутнього. Серед інших питань – чи дійсно змінився спосіб (або це лише його сучасні модифікації) непрямої трансляції смислів у сучасному пізньомодерному, перенасиченому інформаційно-технічними інноваціями суспільстві, порівняно з ранньомодерним. Саме цим обумовлене звернення до практик життєтворчості на Слобожанщині XIX ст. як ретранслятора значущих для тогочасної спільноти смислів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема життєтворчості людини у європейській філософській традиції постає ще за часів Платона й Аристотеля і не втрачає своєї актуальності й до сьогодення. Серед провідних дослідників варто відзначити П. Адо, А. Моруа, Л. Сохань, Н. Хамітова. Теоретичні переосмислення сучасної спільноти як комунікативної представлені в дослідженнях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Гьосле, Л. Ситниченко та ін. Останнім часом посилюється дослідницький інтерес до невербальної комунікації як способу прояву емоцій і трансляції прихованих смислів, зокрема, це праці Г. Гшвандтнер, М. Коццолю, Т. Космеди, Т. Осіпової та ін. У межах нашого дослідження важливим є звернення до праць, присвячених дослідженню суспільної пам'яті, ментальності, ідентичності та взаємозв'язку теперішнього і минулого, зокрема, таких дослідників, як Т. Вюллер, П. Нора, М. Попович, А. Шептицький.

Постановка завдання. У статті пропонується здійснити герменевтичну рефлексію простору і часу в практиках життєтворчості на Слобожанщині XIX століття з метою розширення розуміння ролі невербальної комунікації як антропологічно визначеного невід'ємного складника комунікативних практик, а також вагомим чинника трансляції трансісторичних смислів.

Виклад основного матеріалу. Комунікація, у різних формах її здійснення – особиста, культурна, соціальна, політична тощо, має надзвичайно важливе значення в житті кожного індивіда та спільнот. Проте спосіб комунікування значно різниться в суспільствах добробуту й суспільствах дефіциту, в демократичних і суспільствах із тоталітарним режимом, у суспільствах постіндустріального зразка і традиційних. Людина постіндустріальної доби у своєму арсеналі має набагато більше різноманітних приладів для комунікаційного обміну, ніж людина XIX століття, яке по праву вважається століттям значних винаходів і технологічних зрушень. Дозволимо декілька відступів у царину загальновідомих фактів. Так, революційні прориви в авто-

мобільному й залізничному транспорту змінили розуміння простору та часу у свідомості людей, винахід телеграфу – спосіб і швидкість обміну інформацією. Між тим, переглядаючи й щойно видаливши велику кількість світлин на цифрових пристроях, сучасна людина навіть не бере до уваги, що перша фотографія родом із XIX століття, а фотографування протягом довгого часу було подією. Виникнення фотомистецтва реєструє факт зрощення людини та її зображення, що має неабияке значення для культурної інфраструктури сучасного суспільства. Завдяки збереженим фотографіям із минулого відбувається його проникнення в культурні, мистецькі і психотерапевтичні практики (нарративна психотерапія) сучасності. Наративна філософія історії, на думку П'єр Нора, пропонує розглядати відносини між теперішнім і минулим як безпосередню присутність останнього. «Ось чому, – пише він, – «спорідненість між тим чи тим типом події і тим чи тим засобом комунікації така сильна, що вони здаються нероздільні» [3, с. 25].

Фіксація фрагментів минулого в текстах чи зображеннях відкриває для майбутніх поколінь можливість повернення «подій» та їх «прочитання» засобами вербальної і невербальної комунікації. Мається на увазі не усвідомлення та фіксація об'єкта чи суб'єкта в русі часу, а саме переживання часу. Скажімо, перегляд фотографій Христини Алчевської (заснувала в 1870 році першу приватну школу для дівчат у м. Харків) наближає до розуміння реальності часу, або «горизонту очікування» (Г. Яусс), який обрамляє все, що йде, та створює межі того, що залишається у власному життєвому просторі кожної людини. Фотографії, або, послуговуючись термінологією Г. Яусса, «мистецькі маніфести», набуваючи естетичного значення, абстрагуються від свого походження й первинного змісту, перетворюються на свідчення віджитого світу, завдяки чому зберігають свою автентичність» [10, с. 55]. На відміну від текстових повідомлень, зображення надають більш ширший інтерпретаційний люфт у конкретизації змісту

завдяки творчій уяві. Зазвичай підпис під фотографією або взагалі відсутній, або нейтрально-інформативний. У кращому випадку, крім імені, вказано дату та місце події. Тож глядач, на відміну від читача, може зафіксувати свою увагу суто на естетичному спогляданні, а отже, самоусунути-ся від тлумачення смислів або відтворити діалог і моделювати нові смисли. Але чим більше фіксованих фрагментів історичного досвіду потрапляє у сучасний світ, тим більш зрозумілими стають контексти віддаленої реальності.

Отже, герменевтична рефлексія простору і часу в практиках життєтворчості на матеріалі Слобожанщини XIX століття, дає змогу виявити відмінності у трансляції трансісторичних смислів, які утворюються крізь призму тексту й зображення подій. Відомий історик Р. Козеллек, аналізуючи взаємовідношення герменевтики й історії зауважує, що «питання, порушене в тексті, залишається підлеглим його мовної форми. Історик інший: він переважно використовує тексти лише як свідчення, за допомогою яких визначає реальність, яка лежить поза текстом... Коли історія схоплює умови можливої історії, вона звертається до довгострокових траєкторій, які не містяться в жодному тексті як такому, а навпаки, провокують тексти» [11, с. 116]. Тож, якщо будь-які передумови історії не співвідносяться й вичерпуються мовою та текстом, долінгвістичні історії набувають своєї важливості в розумінні умов людського існування, «або існують долінгвістичні умови, навіть якщо вони лінгвістично задані. Історія прагне двосторонності кожної історії – маючи на увазі як контекст подій, так і їх уявлення» [11, с. 99].

Той факт, що вербальні засоби передачі інформації, її кодування та декодування, тобто «створення» події на Слобожанщині XIX ст., так само як в інших регіонах України та Європи, мали великий пріоритет перед невербальними, не викликає сумніву. Друкована преса з моменту масовості в життєвому світі пересічних слобожан, навіть тих, хто не вмів читати, виступала офіційно прийнятим медіумом між власним

досвідом і фактами про правду. Така самоочевидність не є безпідставною, бо «тільки друкована продукція володіє всією гамою безприкладних віртуальних можливостей, винятково багатим арсеналом маніпулювань реальністю» [3, с. 25].

Побіжно зазначимо, що цілеспрямована політика царського уряду, спрямована на формування єдиного комунікативного (русифікованого) простору на Слобожанщині XIX століття багато в чому нагадує спробу Карла Великого у IX столітті – утворення єдиного латиномовного простору на всій території імперії, що стало першим кроком до перетворення латини на мертву мову. У цьому контексті варто підкреслити, що кожна мова має буттєву укоріненість у матеріальних артефактах та автентичні географічні маркери (діалекти), які передаються у спадок і визначають мовну ідентичність, втрата якої – це втрата укоріненості та буттєвого коду етносу. Русифікація Слобідської України мала на меті подальшу асиміляцію та розмивання національної і етнічної специфіки в регіоні. Мовно-культурна політика не могла бути успішною в силу того, що більшість населення було неписьменним, а потреба в «розумових вправах» задовольнялася завдяки популярній філософії, фундамент якої було закладено Г. Сковородою та Паліцинським гуртком.

Головною метою царського уряду було створення прірви між освіченими інтелектуалами й пересічними слобожанами. Частково ця мета була досягнена. Зокрема, ширилася недовіра до університетської спільноти, яка сама зазнавала, починаючи з 1810 року, політичного й ідеологічного тиску. Обмеження свободи у викладанні, втрата університетської автономії (1812 р.) негативно позначилися на викладацькому складі, більшість прогресивних професорів-іноземців покинули викладання й повернулися до своїх держав, розпочалося поступове витіснення філософії [7].

Цевне протистояння політиці русифікації, для послідовного проведення якої були задіяні всі доступні на той час пропагандистські механізми, чинила популярна

філософія. Специфікою популярної філософії є синтез вербальних і невербальних засобів комунікації, легка форма викладу цікавих сюжетів, переважно смішних історій та подій із життя етносу, на які була багата сквородинівська традиція. Живе спілкування з використанням української мови, регіонального діалекту слобідської говірки, українських пісень і місцевого колориту відбувалося в дворянських салонах. Під час відвідин салону В. Маслович завжди виконував український козачок, українською мовою спілкувалися окремі студенти та професори, зокрема І. Тимковський, П. Шумлянський, який навіть робив спробу читати лекції українською [9, с. 111].

Безперечно, мова є найбільш видимим маркером культури, але побутові речі, народне мистецтво, міміка, усмішка та жести теж мають національно-етнічну спрямованість. Як зазначає Т. Осипова, «певна частина невербальних компонентів комунікації є таким самим національним феноменом, як і сама мова. Зокрема «жестикуляція» відіграє різну роль у різних народів, що відповідає їхній особливій ментальності» [4, с. 152]. На думку А. Содомори, «сама усмішка – перша помічниця персоніфікації: всміхається доля, думка, життя, навіть лихо...Де усмішка – там обличчя, постать – «персона» [8, с. 167]. У критичних ситуаціях мова тіла може бути єдиним переконливим і правдивим аргументом, особистим свідченням про те, що людина потребує допомоги. У більш абстрактному розумінні – латентною інтерпретацією та транскрипцією конкретних смислів, які не збігаються з вербальними. Це стосується не тільки екзистенційно-індивідуальних ситуацій, але й екзистенційно-соціальних. Як зазначає О. Рафальський, «найближчим і безпосередньо даним «матеріалом» для прояву духу є тілесність людини, у більш широкому розумінні – образ її життя, культура» [1, с. 77]. Образ людського життя невід'ємний від спільного ресурсу, яким є соціокультурні практики. Умовами дієвого їх існування є загальний доступ усіх членів спільноти, розуміння ними кодів спільної культури та

взаємодія у реалізації ціннісних пріоритетів культурно-національного буття.

Отже, розуміння людської поведінки, фундаментальних основ людського існування у фізичному, соціальному, культурному й історичному просторах невіддільне від часу та духу часу, які синхронізують плинність часу у його трьох модусах часу: минулому, теперішньому, майбутньому. Такий перебіг часу у світлі герменевтики історії, на думку Т. Вюллера, завжди змінює історію «в наративному часі розповіді» [2, с. 110]. Тут варто зауважити, що саме дескриптивність наративу дає змогу відтворювати в комунікативному просторі унікальну комбінацію вербальних і невербальних смислів: раціонально-логічних, асоціативних, стереотипних, емоційних, естетичних та оптично-ілюзійних. На рівні комунікації артикулюється перехід від індивідуального рівня самовираження до колективного самоствердження в політичних, соціальних, культурних акціях та в українських «культурних сценаріях», у яких переважають воля й незалежність як суттєві ментальні чинники [5, с. 253].

Культурна комунікація може мати різний масштаб, проявлятися на мікрорівні, мезорівні та макрорівні суспільних відносин, утворювати різноманітні синтези або розширену мережу міжособистісних відносин різнобарвної конфігурації та інші модифікації спільного простору на горизонтальному і вертикальному рівнях. Важливість культурної комунікації полягає в тому, що вона є свідченням духовного освоєння людьми освітніх, культурних і соціальних інновацій, які є результатом її діяльнійшої активності. Культурна комунікація відображає, як люди духовно вза-

ємодіють із тим, що відбувається навколо них, а також як накопичується культурний і цивілізаційний капітал.

Висновки із цього дослідження та перспективи подальших розвідок. Різноманітні практики життєтворчості – традиційні й модерні, статичні й динамічні, дійсні й вигадані моделі самореалізації різних верст населення на Слобожанщині XIX століття можна розглядати не тільки як культурні експерименти, а як культурну комунікацію. Культурна комунікація може здійснюватися засобами вербальної та невербальної комунікації, остання може бути як синхронною, так і асинхронною, транслювати як явні, так і приховані смисли, декодування яких доступно окремим етносам. Це дає змогу зробити висновок, що невербальна комунікація утворює фундаментальну основу об'єктивації етнічних і національних смислів у колективній свідомості. Історичні перетини теперішнього й минулого в наративному часі розповіді дають змогу здійснити реконструкцію ментальних смислів у повідомленнях, які транслюються на рівні невербаліки. Невербальна аргументація відбувається через антропологічні жести, культурні й культурно визнані жести та культуру зображення. Культурна комунікація, здійснюючи вербалізацію невербаліки трансісторичних смислів, створює умови для духовного прориву.

Отже, дослідження механізмів трансляції смислів засобами невербальної комунікації має пріоритетне значення в сучасному інформаційному суспільстві, технічні можливості якого сприяють поширенню пропаганди, фейків та різноманітних практик маніпуляції свідомістю людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антропологічний код української культури і цивілізації (2020). За ред. Рафальського О. Кн. 1, Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 432 с.
2. **Вюллер, Т.** (2018). Що таке час. Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко. 160 с.
3. **Нора, П.** (2014). Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. із фр. А. Репи. Київ: ТОВ Видавництво КЛЮ. 272 с.

4. **Осіпова, Т.** (2019). Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації неverbалики: монографія, наук. ред. проф. Т. А. Космеда. Харків: Видавництво Іванченка І. С. 388 с.
5. **Попович, М.** (2006). Українська національна ментальність. *Проблеми теорії ментальності*. Київ: Наукова думка. С. 232–272.
6. **Пухнер, М.** (2022). Писаний світ. Як література формує історію. Пер. з англ. А. Бондаря. Київ: Темпора. 460 с.
7. **Радіонова, Н.** (2008). Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті. Суми: ВАТ СОД, Козацький вал. 320 с.
8. **Содомора, А.** (2022). Наодинці зі словом. Львів: Літопис, 408.
9. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років (2004). За ред. Бакірова В. Харків: Фоліо. 750 с.
10. **Яусс, Г.** (2007). Рецептивна естетика й літературна комунікація. *Слово і Час*. № 6. С. 37–46.
11. **Koselleck, R.** (2000). *Zeitschichten. Studien zur Historik. Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag. 399 p.

REFERENCES

1. Antropolohichnyy kod ukrayinskoyi kultury i tsyvilizatsiyi (2020). [*Anthropological Code of Ukrainian Culture and Civilization*]. O. Rafalsky (ker. avtor. kolektyvu), kn. 1. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. 432 p. [in Ukrainian].
2. **Vuyler, T.** (2018). *Shcho take chas [What is Time]*. Kyiv: Nika-Tsentr; L'viv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko. 160 p. [in Ukrainian].
3. **Nora, P.** (2014). *Teperishnye, natsiya, pamyat [Present, Nation, Memory]*. Kyiv: TOV Vydavnytstvo KLIO. 272 p. [in Ukrainian].
4. **Osipova, T.** (2019). *Neverbalna komunikatsiya ta svoyeridnist yiyi omovlennya v ukrayinskomu dyskursi: fenomen verbalizatsiyi neverbalyky: monohrafiya [Nonverbal Communication and Its Specific Expression in Ukrainian Discourse: The Phenomenon of Verbalization of Nonverbal Communication: Monograph]*, red. prof. T.A. Kosmeda. Kharkiv: Vydavnytstvo Ivanchenka I.S. 388 p. [in Ukrainian].
5. **Popovych, M.** (2006). *Ukrayinska natsionalna mentalnist [Ukrainian National Mentality]*, Problemy teoriiy mentalnosti. Kyiv: Naukova dumka. P. 232–272 [in Ukrainian].
6. **Pukhner, M.** (2022). *Pysanny svit. Yak literaturna formuye istoriyu [The Written World: How Literature Shapes History]*. Per. z anhl. A. Bondarya. Kyiv: Tempora. 460 p. [in Ukrainian].
7. **Radionova, N.** (2008). *Reprezentatsiyi filosofiyi v osvithnomu prostori Slobozhanshchyny u XIX stolitti [Representations of Philosophy in the Educational Space of Slobozhanshchyna in the 19th Century]*. Sumy: VAT SOD, Kozatsky val. 320 p. [in Ukrainian].
8. **Sodomora, A.** (2022). *Naodyntsi zi slovom [Alone with the Word]*. Lviv: Litopys. 408 p. [in Ukrainian].
9. *Kharkivsky natsionalnyy universytet im. V.N. Karazina za 200 rokiv. (2004). [V. N. Karazin Kharkiv National University in 200 years]*. Bakirov V. Kharkiv: Folio. 750 p. [in Ukrainian].
10. **Yauss, G.** (2007). *Retseptivna estetyka y literaturna komunikatsiya [Receptive Aesthetics and Literary Communication]*. *Slovo i Chas*. № 6, pp. 37–46 [in Ukrainian].
11. **Koselleck, R.** (2000). *Zeitschichten. Studien zur Historik [Time layers. Studies in history]*. Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer. Frankfurt: Suhrkamp Verlag. 399 p. [in German].